ХҒТАР 03.81.37; 03.81.33

Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы туралы деректер мен зерттеулер

Тұрсынхан З. Қайыркен, Зибагул С. Ильясова, Ақжігіт Әлібекұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор: *kairkentz@mail.ru*[1]
zita.08@mail.ru[2], *alibekuly_a@mail.ru*[3]
https://orcid.org/0000-0002-3808-4989[1]
https://orcid.org/0000-0002-6507-4364[2]
https://orcid.org/0000-0002-0016-2224[3]
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73

Аңдатпа. *Мақалада ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі ежелгі қалалардың тарихи-географиясы туралы қытай, араб және парсы деректері және олардың ғылыми айналымға енуі, зерттелуі, ғалымдардың пікірлері мен болжамдары жан-жақты қарастырылады. Ол үшін, ең әуелі Қытайдың «Жиырма төрт тарихына» жататын ресми жазба деректері мен Суан Цзан, Цзя Дань, Ду Хуан секілді саяхатшылардың, Ибн Хордадбек, Ибн әл-Факих, Құдама ибн Жа'фар, әл-Балхи, Ибн Хаукал, әл-Мақдиси, әл-Идриси және Йақұт әл-Хамауи секілді ортағасырлық араб авторларының, сондай-ақ, кейінгі уақытқа тән Ата-Малик Джувейни, Рашид ад-Дин, Жамал Қарши, Мухаммед Хайдар Дулати, Шарафеддин Әли Иәзди қатарлы авторлардың парсы тілінде жазған еңбектері сараланып, олардың деректік әлеуеті мен шынайылығы, деректердің бірін-бірі толықтауы мен өзіне тән даралығы зерттеу нысанына алынады. Зерттеушілердің Қазақстан мен оның айналасындағы, атап атқанда Шығыс Тянь-Шань мен Қашқария, Сырдария бойындағы көне қалаларға қатысты деректанулық, тарихи-географиялық зерттеулері талданып, олардың жеткен жетістіктері мен кемшіліктері атап көрсетілді. Қазақстанның өз ішіндегі қалалармен ғана шектеліп қалмай, бұл қалаларды көрші аймақтармен байланыстырып жатқан жол бағыттары, біртұтас географиялық кеңістікте орналасқан елдімекендер туралы ғылыми еңбектерге назар аударылды. Мұндай талдау отандық тарихнамада қалыптасып келе жатқан деректану мен тарихнамалық зерттеулерді одан ары дамытуға септігін тигізеді. Мақалада ерте, ортағасырлық деректерді алғаш болып зерттеген және оларды ғылыми айналымға қосқан, сол арқылы өз ойларын ортаға қойған Михаэл Ян де Гуе, Сун Сянь, В. Минорский, Генри Юль, Чжан Синлян, Фэн Чэнцзюнь, Цын Чжунмянь, Чжоу Лянкуань, Томас Уаттерс, В.В.Бартольд, А. Г. Малявкин, П. Пелио, А.М. Беленицкий, Э. Шаван, С.Л. Волин, Матсуда Хисау, Б.Е. Көмеков, Р.Б. Көмекова т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері сарапқа салынды.*
Түйін сөздер. *Ежелгі заман; ортағасырлар; Шу-Талас; Сырдария; Жетісу; Шығыс Тянь-Шань; көне қалалар; деректер зерттелуі.*

Received 21.02.2023. Revised 23.03.2023. Accepted 30.03.2023. Available online 30.06.2023.
For citation:
Kaiyrken T.Z., Ilyassova Z.S., Alibekuly A.Sources and studies on the historical geography of ancient and medieval settlements in the Syr Darya, Talas, and Semirechye areas //Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P.54-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73.

Для цитирования:
Кайыркен Т.З., Ильясова З.С., Әлібекұлы А. Источники и исследования по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – № 2. – С. 54-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-54-73.

Кіріспе

Қазақстан мен Орталық Азия ежелден батыс пен шығыстың қарым-қатынасында айырықша рөл ойнаған аймақ. Ерте заманнан бастап осы өңір арқылы шығыс пен батысты тұтастыратын Жібек жолы қатынады. Жібек жолы арқылы түрлі мәдениеттер мен діндер, адамзаттың өндірістік тәжірибелері, ғылым-білімі таралды. Қазақстан мен Орталық Азияның географиялық жайғасымындағы осындай артықшылықтары оған деген қызығушылықты арттырды. Нәтижесінде сауда-экономикалық және рухани-мәдени қарым-қатынастар біртіндеп саяси қарым-қатынастарға қарай өзгерді. Ең әуелі Қытайдың Хан, Таң империялары Шығыс Түркістан мен Орта Азияның бір бөлігін өздерінің «Батыс аймағы» деп атап, әр түрлі жолдармен аймаққа сіңіп кіре бастады. Қытай патшалықтарының алғашында сауда байланыстарынан басталған сыпайгершілік қатынасы бара-бара әскери күшпен басып алуға ұласты. Осы кезде тибеттер де оянып, алдымен буддизмді барынша таратуға кірісті. Кейін келе олардың Орта Азияға бағытталған саясаты қытайлармен бәсекелесе келе ашық әскери қақтығысқа ұласты. Сөйтіп, тибеттер аталған өңірде будда дінін барынша насихаттаумен бірге, өздерінің саяси басымдылығын орнатпақ болды. VIII ғасырдың бірінші жартысында аймаққа үшінші күш – арабтар басып кіре бастады. Арабтар бұл өлкенің халқын ислам дініне енгізіп, халифат шекарасын кеңейтуді мақсат етті әрі басып алынған өлкелерден салық жинап, халифаттың қазынасын толтыруды көздеді. Сол мақсатта Орталық Азия мен Қазақстанның оңтүстік аймақтарына білімді адамдарын жіберіп, ондағы халықтарды, қалалар мен елдімекендерді және олардың арақашықтығын, жол бағыттарын зерттеді. Мұндай зерттеулерді кезінде Хан, Таң империяларының саяхатшы, елші немесе діни пірәдәр атын жамылған барлаушылары да жасаған болатын. Бүгінгі таңда бұл материалдар ерте және ортағасырлардағы Қазақстан мен оған көршілес жатқан аймақтардың тарихи-географиясын зерттеудегі түпкі дерекке айналып отыр.

Алғашқы дереккөздерді жинау, жүйелеу және сараптау – аймақтың тарихын, шаруашылығын, қала мәдениетін, сауда-сатық байланыстарын, сыртқы әлеммен қарым-қатынасын зерттеуде айырықша маңызға ие. Бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы қарым-қатынастарының күн санап тереңдеуі республиканың аймақтағы саяси-экономикалық орны мен рөлін, позициясын бекіте түсті. Осылайша, көне Жібек жолының қайта жаңғыруы жағдайында Қазақстан өзінің дәстүрлі рөлін қайта сәулелендіре бастады. Сондықтан, көне дәстүрлердің заманауи трендтерін ойланатын, дәстүршілдік пен заманауилықтың арасынан жол табатын, тарихи құндылықтарды бүгінгі күн үшін қызмет еттіретін уақыт жетті. Жібек жолындағы байырғы қалалардың тарихи-географиясын зерттеу, шындап келгенде осы аймақтағы тарихи-мәдени орындарды қайта жаңғыртып, туристік кластерді дамытуға мол мүмкіндіктер береді. Ол үшін аталмыш тарихи орындарды, көне қалаларды дұрыс кординаттауға, олардың арасындағы тарихи байланысты айқындауға көмектесетін ең басты құрал тарихи деректер болып табылады. Ендеше, қалалар арасындағы тарихи, географиялық байланыстарды зерттемес бұрын ең алдымен оның дерек қорына тоқталып, олар туралы ғылыми жүйеленген түсініктер қалыптастыруымыз қажет.

Бізгедейінде ерте және ортағасырлардан жеткен деректерді игеру, оларды ғылыми

айналымға қосу мақсатында аса ықпалды ғылыми мектептер қалыптасқанын ескерген жөн. Олардың деректанулық зерттеулері мен ғылыми тұжырымдары ешқашан да өз маңызын жоймақ емес. Бұл мақалада Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі ежелгі қалалардың тарихи-географиясына қатысты қытай, араб және парсы деректері қайта қарастырылып, оларды деректанулық және тарихнамалық бағытта зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалады.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Мақалада деректерді жинау, жүйелеу және сараптауға қатысты деректанулық әдістеме басшылыққа алынды. Мұнда деректердің сипаты, атап айтқанда - олардың бірегейлігі, шынайылығы, бірін бірі толықтауы, қайталауы, т.б. ерекшеліктері қарастырылды. Көне деректердің қалыптасуы көбінде авторлар тарапынан бірін-бірі көшіріп пайдалану, толықтыру, жаңғырта жазу сынды ерекшеліктерге ие. Сол себепті, дереккөздердің берген мәліметтері бір-біріне ұқсас болғанымен, араларында ұқсамайтын мәліметтер де кездеседі. Кейбір деректер мүлде жаңа әрі қайталанбайтын болуы мүмкін. Мұндай деректер бірегей деректер санатына жатады. Зерттеу барысында қытай, араб және парсы тіліндегі деректер жеке-жеке қарастырылып, олардың арасындағы ерекшеліктер, ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланды. Сонымен қатар, деректердің зерттелуі мен ғылыми айналымға енуі, зерттеуші-ғалымдар тарапынан атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстарына талдау жасалды. Бұл зерттеулер ерте заманғы және ортағасырлардағы қалалардың жалпы жағдайына (жаратылыстық ортасы, табиғи географиялық белгілер, халқы, бір-бірімен ара қашықтығы, жол бағыттары т.б.) байланысты болып келеді.

Ерте, ортағасырлардағы Қазақстан мен оған көрші аймақтардағы қалалар туралы Қытайдың ресми тарихының деректері саналатын «Синь Тан шу» («Жаңа Таң кітабы», бұдан ары – СТШ, 2012) кітабының 215, 217, 218, 219 бөлімдері, Цзю Тан шу («Көне Таң кітабы», бұдан ары – ЦТШ, 2012), Цэфу-юаньчуй (бұдан ары – ЦФЮГ, 2020), Цзычжитундянь (бұдан ары – ЦЧТД, 2011) секілді кітаптар мен Суан Цзанның «Да Тан Сиюцзи» («Ұлы Таң әулетінің Батысқа саяхат естелігі», бұдан ары – ДТСЮЦ) (Суан Цзан, 2012), Цзя Даньның «Сыдаоцзи» («Төрт бағытты жол туралы естеліктері», бұдан ары – СДЦ) (Цзя Дань, 2005) Ду Хуанның «Сисинцзи» («Батысқа саяхат естеліктері», бұдан ары – ССЦ) (Ду Хуан, 2005) сияқты жолжазба естеліктерде сақталған.

Жоғарыдағы деректердің кей авторлары, мысалы, Суан Цзан, Ван Минюань, Хуэй Чао өздері Орта Азияға келген адамдар. Сол себептен табғаштардың (тандықтардың) Орта Азия туралы түсініктері біраз терең, әрі жан-жақтылы болуы керек еді. Алайда табғаштардың Орта Азия мен Қазақстан туралы зерттеулері бәрін қамтыған деуге келмейді. Бұл арада деректік құндылығы жағынан айырықша атап өтуге тиісті 1) ДТСЮЦ, I т., 2) «Син Таншу Диличжи» (СТШ ДЧ), 3) «Син Таншу. Сиюэчжи» (СТШ СЮЧ), 4) «Цыфуюаньгуй. Вайчэнбу» (ЦФЮГ ВЧБ) – осы төрт үлкен дерек.

Бұлардың алдыңғы екеуі Таң дәуіріндегі Жібек жолының бағыттары және оның бойында шоғырланған елдердің салыстырмалы орны туралы егжей-тегжейлі мәліметтер береді. Ал ДТСЮЦ болса Жетісу, Ыстықкөл және Шу-Талас өңірі туралы ең алғашқы тарихи-географиялық еңбек. СТШ ДЧ болса VIII ғасырдың соңғы кезіндегі батыс пен шығыстың қатынас жолдары туралы мәліметтерді бере отырып, ДТСЮЦ-мен белгілі айырмашылық қалыптастырған. Ал, СТШ СЮЧ мен ЦФЮГ ВЧБ-ге келсек, табғаштардың Орта Азиядағы әр ел туралы түсініктері мен Тоғыз хулардың Таң империясымен байланысы туралы жинақы деректерге құрылған.

ДТСЮЦ – Тан династиясының чжэнгуань жылнамасы бойынша 20-жылы (б.з. 646 ж.) Қытайдың әйгілі будда монағы Суань Цзанның (602-664) б.з. Орта Азия арқылы Үндістанға барып қайтқан жолы туралы жазған саяхатнамасы. Ол 629 жылы Қытайдан будда дінінің отаны – Үндістанға сапар шегеді. Алыс та, машақатты сапарды 18 жыл дегенде сәтті аяқтап, 645 жылы Чан-

аньға оралады (Суан Цзан, 2012:15-16). Ол Үндістанға бара жатқан жолында Қазақ даласының оңтүстігіндегі елдімекендермен де жүріп өтеді. Бұл кезде Қазақ жерінде Батыс Түрік қағанаты салтанат құрып тұрған болатын. Суан Цзан Идіқұт, янги, Күсан арқылы Мұзтаудан асып, Ыстықкөлге келеді, одан шығып Шу бойындағы Батыс Түрік қағанатының астанасы Сұяб қаласына аялдайды. Одан шығып Талас өлкесіндегі Мыңбұлақ (Мерке), Талас (Тараз), Ақсу (Испиджаб-Сайрам), Күнгу, Нужкент т.б. қалаларды басып өтіп, Шаш (ташкент) қаласына жетеді.

Ол жазған ДТСЮЦ әлемдік тарихнамада көптен белгілі. Қазірге дейін оның француз, ағылшын т.б. тілдерінде толық аудармалары бар (Julien, S. 1857-1858; Beal, S. 1884; Watters, Th. 1904-1905).

СТШ ДЧ – «Жаңа Таң кітабының» бір бөлігі. Оның мазмұны аса ауқымды. Бұл ретте біз оның Орта Азияға қатысты бөлігін ғана негізге алдық. Мұнда Таң патшалығының Дэцзун патшасының чжэньгуан жылдарында (785-805 жж.) өмір сүрген уәзір Цзя Даньның «Төрт бағыттағы жол туралы естеліктер» атты еңбегі қысқартылып пайдаланылған. Онда Батыс өңірден Сұябқа, одан Таласқа баратын жол бағыттары баяндалады.

СТШ СЮЧ-де табғаштардың Орта Азия елдері туралы түсініктері мен Тоғыз хулардың Таң елімен қарым-қатынасы туралы фактілерге құрылған. Ол белгілі мағынадан табғаштардың ортаазиялықтармен қарым-қатынасында ұстанған позициясы мен көзқарастарын да бейнелейді. Кітапта көрсетілген жайыттар араб-мұсылман деректерінде айтылмай қалған көптеген бостықтың орнын толтыруға көмектеседі. Дегенмен, СТШ СЮЧ-де келтірілетін көптеген мәліметтер Суан Цзан қатарлылардың берген мәліметтерімен сәйкес келе бермейді, кейде тіпті қате, күдікті тұстар да кездеседі.

ЦФЮГ ВЧБ – Таң империясының Орта Азияға қарай қанат жайған кезіндегі Ферғана және Қаңлы бастаған Мауреннахрдегі 9 мемлекетпен болған қарым -қатынасы туралы баяндайды. Олар Ферғана (Бахана – 拔汗那)，Қаңлы（康)，Кеш（史)，Маймарақ（米)，Кебут（曹)， Қай（何)，Хошун（火寻)，У-ди（戊地)．Тарихтағы бұл елдердің қоныстанған аумағы біздің зерттеулеріміздің географиялық аймағымен шектеседі. Әсіресе, Сырдария бойындағы қалалардың географиялық орнын, дамуын, жібек жолындағы рөлін айқындауда олар туралы мәліметтер жанама дерек ретінде көмектеседі.

ДТСЮЦ-ден өзге Цзя Даньның «Сыдаоцзи» (СДЦ-Төрт бағытты жол туралы естеліктері), Ду Хуанның «Сисинцзи» (ССЦ-Батысқа саяхат естеліктері) атты жазбалары біздің зерттеу аймағымыздағы қалалар туралы біраз мәліметтер береді.

«Сыдаоцзи» (СДЦ-Төрт бағытты жол туралы естеліктері) атты еңбектің авторы Цзя Дань өз кезінде Тан әулетінің жоғары шенді мансаптысы болған. СТШ ДЧ де енгізілген оның жеті бөлімнен тұртын жазбасының бізге қатысты бөліктері «Бағынғандарды қабылдайтын ортаңғы қаладан ұйғырларға қатынайтын жол» және «Аньсиден батыс өлкелерге баратын жол» деп аталады.

Таң дәуіріндегі Аньси қазіргі Шығыс Түркістандағы Қашқар өлкесін меңзейді. Күшардан батысқа қарайғы жерлерді ұйғырлар қазір де Ақсу деп атайды. Бұл аумақта қазір Ақсу аймағы деп аталатын әкімшілік бірлік орналасқан. Қытайлар кезінде оның аумағындағы өзенді Баймахэ деп атаған. Цзя Дань бұл еңбегінде осы өңірдегі Куйбило шөлінен басталатын жол сорабын баяндайды. Одан ары Бедел асуынан асып Дуньдо қаласы, үйсіндердің Чигу қаласы, Інжу өзені, Суэхай (Қарлы теңіз), Ыстықкөл, Дуньчэн қаласы, Хэдэ қаласы, Ечжи қаласы, Сұяб өзені, Бойласаңғұн қаласы, Сұяб қаласы, Цзэдань тауы, Миго қаласы, Синьчэн қаласы, Ашибулай (Аспара) қаласы, Цзюйлан (Құлан) қаласы, Шуйцзян қаласы, Тараз қаласы секілді елдімекендер мен қалаларды, жер-су аттарын атап, қытайлық «ли» өлшемі арқылы олардың арақашықтығын көрсетеді (Цзя Дань, 2005: 50-51)

Қалаларды зерттеуде «Духуанның Батысқа саяхат естеліктері» деп аталатын еңбектің деректік әлеуеті тіптен жоғары. Кітап авторы Ду Хуан Тан империясының Орта Азияға жорық жасаған әйгілі қолбасшысы Гао Сянчжидің қоластындағы

кішігірім офицерлердің бірі болған. Көзбен көріп, көңілге түйгені мол адам. 751 жылы Таң қосындарының Тараз бойындағы араб қосындарымен болған шайқасында Гао Сяньчжэ қолы түгелге жуық қырылып, өлімнен аман қалғандары арабтарға тұтқынға түседі. Аталмыш саяхатнаманың авторы, дәл осындай жағдайда аман қалған азғана тұтқынның бірі болады. Ду Хуань еңбегінің бізге қажетті тұстары қазіргі Қазақстан мен оған көршілес аймақтар туралы естеліктері. Атап айтқанда, Сұяб (碎叶) қаласы, Шаш мемлекеті（石国）, Бахана (Ферғана – 拔汗那), Кан (Қаңлы 康) мемлекеті, Парсы（波斯）елі туралы жазбалары (Ду Хуань, 2005: 41-42).

Бұдан өзге, ортағасырға тән қытайлық деректерден Елюй Чуцайдың (1190-1244) «Си-ю-лу» (СЮЛ-батысқа саяхат) естелігін атап өтуге болады. Ол қидандардың хан тұқымынан шыққан ақсүйек. 1215 жылы моңғолдар шүршіттердің қолынан Пекинді тартып алған соң, Шыңғыс хан оны Гобидегі өз ордасына шақырып өзіне хатшы, ақылшы және жұлдызнамашы етті. Ол моңғолдардың Қазақстан мен Орта Азияға жасаған жорықтарына қатысып, Шыңғыс ханның қасында жүрді. Оның «Батысқа саяхат» атты еңбегі жеке-жеке алғысөз және бірінші, екінші бөлімнен тұрады. Шығарманың бірінші бөлімінде, негізінен, жол бойы көрген-білгендері жазылған. Мұнда Бешбалық, Була (Боратала), Алмалық, Хсолуда (Құз-Орда), Тараз, Отырар, Сюньсыгань (Самархан), Пухуа (Бұқара), Үргеніш қалалары туралы мәліметтер береді.

Араб-мұсылман әлемінен Ибн Хордадбех (de Goeje,1889), Ибн әл-Факих (de Goeje, 1885), Құдама ибн Жаʻфар (de Goeje,1889), әл-Балхи (Кумеков, Кумекова, 2010), Ибн Хаукал (Ибн Хаукал, 1992), авторы белгісіз шығарма «Худуд әл-ʻалам» (Худуд әл-ʻалам, 1999), әл-Мақдиси (әл-Мақдиси, 1991), әл-Идриси (әл-Идриси, 2002), және Йақұт әл-Хамауи (Йақұт, 1979), секілді авторлардың еңбегі әсіресе, Қазақ жері мен оған көршілес жатқан аймақтардың ортағасырлық тарихи-географиясын зерттеудегі деректік әлеуеті айырықша.

Араб сипаттамалық географиясының осы күнге жеткен еңбектерінен хронологиялық шегі бойынша ең көнесі IX ғ. авторы, шыққан тегі парсы, байланыс мекемесінің қызметкері Ибн Хордадбех (820–912 ж.ж.). Текті отбасыннан шыққан Ибн Хордадбех Жабал аймағында (Иранның солтүстік батысы) байланыс және хабар беру қызметінің бастығы («сахиб әл-барид уа-л-хабар») болып тағайындалған. Ол «Китаб әл-масалик уә-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер») деген шығармасында VIII ғасырдың ортасына тән және бір бөлігі IX ғ. басына тиесілі ескі деректерден пайдаланған. Онда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуды басып өтетін Ұлы Жібек жолы, оның бойындағы қалалар мен қоныстар жайлы айтылып, түрлі елдімекендердің ара қашықтығы көрсетілген. Ибн Хордадбек, көбінесе, халифаттың ерте кездегі байланыс қызметі архивіне сүйенген (de Goeje,1889). Ибн Хордадбехтің еңбегін Ибн әл-Факих (X ғ.), Құдама ибн Жаʻфар (X ғ.), Ибн Русте (X ғ.), Ибн Хаукал (X ғ.), әл-Мақдиси (X ғ.), әл-Жайхани (X ғ.), әл-Масуди (X ғ.), әл-Беруни (XI ғ.), әл-Идриси (XII ғ.), Йақұт әл-Хамауи (XIII ғ.) сияқты танымал географтар өз еңбектерінде пайдаланған.

Ибн әл-Факихтың (X ғ.) географиялық шығармасы «Китаб ахбар әл-булдан» (Елдер туралы хабарлар кітабы) атты еңбегі 5 томнан тұрады және 902 жылы жазылған. Ибн әл-Факихтың туындысы кітаптық сипатта жазылған, әсіресе ол әл-Жахиз, Ибн Хордарбек, әл-Балазури, әл-Жайхани еңбектерін кеңінен пайдаланған. Ең алдымен, Орта Азия мен Қазақстанның түркі халықтары туралы, шаруашылығы, қалалары, мәдениеті, діні, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы мәліметтері олармен сәйкеседі. Шаш, Исбиджаб, Тараз, Күлшуб, Жүлшуб, Құлан, Меркі, Аспара, Харажува, Кубал, Жоғарғы Барсхан қалаларының арақашықтықтарын көрсетеді және «Түркілер жайлы сөз» деген бөлігінде Фараб қаласы туралы жазады (de Goeje, 1967; Кумеков, Кумекова, 2010).

Құдама ибн Жаʻфар (шамамен 948 ж.қ.б.) бағдадтық халифалардың сарайында шенеунік қызмет атқарған. Оның географиялық-әкімшілік шығармасы «Китаб әл-хараж уа санʻат әл-китаба» («Салық және хатшы өнері туралы кітап»). Ол өз шығармасын жазған кезде

қолына түсіре алған ресми құжаттарды, географиялық жазбаларды, негізінен Ибн Хордадбехтің деректерін пайдаланған, оның мағлұматтарының көбісі VIII ғасырға жатады. «*Шашқа алып баратын жол бағыты*» деген бөлімінде түрік тайпалары: қарлұқтар, кимектер, оғыздар, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу шегіндегі сауда жолдары, олардың маршруттары және қалалар мен қоныстардың арақашықтығы туралы нақты мәліметтер береді (de Goeje,1889).

Араб классикалық географиялық мектебінің бастауында Ауғанстандағы Балх қаласының тумасы, Орта Азия ғалымы Әбу Зейд Ахмад ибн Сахл әл-Балхи (шамамен 850-934 ж.) тұрды. Шамамен 920 жылы ол «Сууар әл-акалим ас-саб@а» («Жеті ықлымның бейнесі») атты географиялық еңбегін құрастырды. Өкінішке орай, бұл кітап бізге жетпеген. Әйтсе де, бұл шығарманы оның замандасы әл-Истахри өз шығармаларына кеңінен қолданған. Өз кезегінде, әл-Истахридің еңбегі Ибн Хаукалдің (X ғ.) географиялық шығармасының негізі болған. Яғни, Әбу Зайд әл-Балхи, әл-Истахри және Ибн Хаукал бір-бірінің еңбегін жетілдіре пайдаланған. Сол себептен, де Гуенің: «Әбу Зайд әл-Балхи, әл-Истахри және Ибн Хаукал тәрізді үш араб географына байланысты туындаған шатасу бұрын-соңды болмаған шығар» деген сөзі өз мәнін жоғалтқан жоқ (Кумеков, Кумекова, 2010: 17).

Шығарманың кіріспе бөлігіндегі Мауараннахрдың солтүстігіндегі түркі тайпалары – қарлұқтар, оғыздар, кимектер, бұлғарлар, башқұрттар, печенегтер, хазарлар, қырғыздар, тоғызоғыздар туралы құнды материалдар ерекше қызығушылық тудырады. Түркілер елі құрамындағы бірқатар қалалар мен елді мекендер аталып, кейбір қалалар сипатталған. Онда ислам аймақтарының шекарасы – Журджаннан Фарабқа және Исбиджабқа дейін деп көрсетеді. Фараб пен Исфиджабқа келсек, олар Таразға қарайды, Илакпен бірге бәрі де аш-Шашпен (Ташкент) іргелес дейді (Кумеков, Кумекова, 2010: 91).

Ибн Хаукал X ғ. екінші жартысында өмір сүрген араб географы. X ғасырда Бағдатта сауда ісімен айналысты, саяхатшы болды, сонымен қатар географияны зерттеді. Өзінен бұрынғы әл-Жайхани, Ибн Хордадбех, Кудама ибн Жафар және басқалардың географиялық еңбектерін зерттеп, 942-43 жылы басталған сапарында ол Солтүстік Африканы аралады, Испания, Сицилия, Месопотамия, Иран және Үндістан елдерінде, Египеттегі Фатимидтер сарайында біраз уақыт өмір сүрді. Осы саяхаты кезінде (шамамен 951-52) ол әл-Истахримен кездесіп, оған оның еңбегіндегі кейбір қателер мен нақты емес мәліметтерді көрсетті (Камолиддин, 2021: 5). Осыдан кейін, ол әл-Истахридің өтініші бойынша оның жұмысын өңдеуге кіріседі және оны өз деректерімен толықтырып «Китаб сурат әл-ард» («Жер келбеті») немесе «Кітаб әл-масалик уа-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер туралы кітап») деп атады (Ибн Хаукал, 1992).

Ибн Хаукал еңбегінің құндылығы ол парсы тіліндегі аударманың авторы ретінде әл-Истахри еңбегінің толық нұсқасын пайдаланған, ал бұл еңбектің мәтінінің өзі бізге қысқартылған түрде жетіп отыр. Сондықтан Ибн Хаукал еңбегінде Хорасан мен Мавераннахрға қатысты бөліктерде бізге жеткен әл-Истахри еңбегінің мәтінінде жоқ көптеген құнды толықтырулар бар. Ол өз еңбегінде қосымша дереккөзі ретінде басқа авторлардың мәліметтерін де кеңінен пайдаланған. Ибн Хаукалдің Мауареннахр бөлігінде Исбиджаб қаласын сипаттап оның төңірегіндегі Бадухкет, Субаникет, Тараз, Атлах, Шелжі, Кедер, Сүткент, Шауғар, Сауран, Уасиж қалалары жататындығын жазады. Сонымен бірге, бұл аймақтың барлық қалаларын аш-Шаштың төңірегіне кіретінен айтады. «Фараб пен Испиджабқа келетін болсақ, олар Тараз бен Илаққа дейін барлығы дерлік Шашқа қарайды» деп көрсетеді (Ибн Хаукал, 1992: 398).

Ибн Хаукал еңбегінің маңызды бөлігі географиялық карталар болып табылады. Мауеренахр облысына жататын бұл картада, көптеген қалаларымен аш-Шаш (Сырдария) өзенінің алқабы көрсетілген. Оның төменгі ағысындағы Сүткент, Уасидж, Жент, Йангикент, (әл-Карйа әл-Хадиса), Хавара, ал шығыста Фараб, Кедер, Шауғар (Түркістан), Сабран қалалары болған. Әсіресе, облыстарды емес, Фараб қаласының

орналасқан жерін, басқа да қалаларды дәл көрсеткен, өйткені ғылыми әдебиетте тек облыстардың болғаны туралы пікірлер орын алған (Кумеков, Кумекова, 2010: 22). Көптеген кейінгі ортағасырлық ғалымдар әл-Идриси, Закарийа әл-Казуини, Ибн әл-Варди өздерінің еңбектерінде Ибн Хаукалдың мәліметтерін пайдаланған.

«Худуд әл-ᶜалам мин әл-машриқ илә-л-мағриб» – 982 жылы жазылған авторы белгісіз парсытілді географиялық еңбек (Худуд әл-ʻалам, 1999). 1892 жылы А.Г. Туманский осы шығарманың жалғыз қолжазбасын тауып, ғылымда ол «Туманскийдің анонимі» деп аталды. Белгісіз автор Ибн Хордадбех, ал-Балхи, ал-Истахри, Ибн Хаукал, Жейхани, Ибн Русте және т.б. авторлардың еңбектерін пайдаланған.

Еңбектің «Қарлұқ елі мен қалалары жайында» деген бөлімінде Құлан, Мерке, Нуикат, Ғанкасир, Тұзұн-Балғ, Тонг [Тунл] мен Талхазы, Барсхан, Ақрақыр қалалары; «Тухсилер мен олардың қалалары жайында» атты бөлімінде Сұяб қаласы туралы жазады; «Мәуараннахр елі мен ондағы қалалар жайында» атты бөлімінде «Шығысында Тибетпен, оңтүстігінде Хорасан мен оған қарасты қалалармен, батысында оғыздар, Тибет, қарлұқтармен, солтүстігінде тағы да қарлұқтармен шектесіп жатқан ел» деп, ол жердегі Шаш, Исбиджаб, Саникас, Будахкас, Сутканд, Параб, Параб, Сабран, Зарнух, Сунах, Шалжы, Тараз, Такабкас, Фаруанкас, Мерке, Науикас қалаларын – мұсылман-түркілер тұратын қалалар деп жазады; Ал, Кердері, Женд, Хуара, Ну ауылдарын «Мәуараннахр шекаралары мен ондағы қалалар жайында» атты бөлігіне орналастырады (Худуд әл-ʻалам, 1999; Ильясова, Ораз, 2016, 32-48). «Худум әл-алам» авторының мәліметтерінде көбінесе түрік тайпаларына қарасты аумақтар ондағы қалалар мен отырықшы қоныстар, саяси тарихы, сауда байланысы, табиғи байлықтары туралы айтады.

Әл-Мақдиси (Х ғ.) атақты араб географы, Иерусалимде дүниеге келген. Көптеген саяхаттар, сұрастырулар, орасан зор әдеби-картографиялық жұмыстардың нәтижесінде ол «Ахсан ат-тақасим фи марᶜифат әл-ақалим» («Елді-мекендерді тануға арналған ең жақсы бөлініс») еңбегін жазды (әл-Мақдиси, 1991). Онда жер шарының географиялық белдеулері туралы кең көлемді мәліметтер бар. Автор өзіне дейінгі ғалымдардың мәліметтерін пайдаланған. «Мен ислам дінін ұстанатын елдерді толығымен суреттедім, ал бұл дінді ұстанбайтын жат елдерді қарастырған жоқпын. Өйткені мен ол ортада туып-өспедім, бірақ ол елдерде өмір сүретін мұсылман қауымдарына көңіл бөлдім», -дейді (әл-Мақдиси, 1991). Еңбектің «Хайтал тарабы (Амударияның арғы беті)» бөлімінде Испиджабқа маңызды орын берілген. Онда ортағасырлық Испиджаб округінің құрамына кірген елу шақты қалалардың, ауылдардың және шағын географиялық нүктелердің толық тізімі берілген. Жалпы тізімнен басқа елді мекендер арасындағы қашықтық, олардың маңызы туралы деректер келтірілген. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың Х ғасырдың аяғында қалаларын айта келіп, мешіттерді қалалардағы міндетті құрылыстардың бірі ретінде айтады. Сонымен қатар, Арсубаникес, Бараб, Уасиж, Кедер, Шауғар, Сауран, Турар Зарах қалалары туралы айта кенліп, Бараб қаласына байланысты оқиғаларды сипаттауы өте маңызды (әл-Мақдиси, 1991: 311; Ильясова, Ораз, 2016, 54-61).

Аса ірі ортағасырлық географиялық шығармалардың бірі әл-Идрисидің (XII ғ.) «Нузхат әл-муштак фи-хтирак әл-афак» атты еңбегі. Әл-Идриси аталған еңбегінде Европа, Азия және Африканың әлемге әйгілі елдерін нақты сипаттайды. Ол жер аумағын птолемейлік дәстүрімен ендік аймақ бойынша жеті ықылымға (аумаққа) бөледі. Одан әрі әрбір ықылымды он көлденең бөлікке, сосын адам қоныстанған жерді жетпіс облыс шамасында бөледі, осылайша олар батыстан шығысқа қарай сипатталады. Шын мәнісінде, әрбір облыс өзіне сәйкес картаның сипаттамасын береді. Сонымен бірге, әл-Идрисидің «Сурат ал-ард» түпнұсқалық карталары әлемдік және арабтық картографияның шырқау шыңы болды (Кумеков, Кумекова, 2010: 23). Біз зерттеп жатқан қалар туралы мәліметтер еңбектің «Төртінші ықылымның сегізінші бөлігі», «Төртінші ықылымның тоғызыншы

ISSN: 2616-7255, eISSN: 2663-2489

бөлігі», «Төртінші ықылымның оныншы бөлігі» атты бөлімдеріне орналастырылған. «Төртінші ықылымның сегізінші бөлігі» Хорасан, Мауараннахр өзендері, сондай-ақ, Ферғана, Усрушана, Шаш, Илақ, Фараб қалаларын, *әл-агзаз* (тоғызоғыз) елін қамтиды. Әл-Идриси Каспий теңізі жағалауы, Арал теңізі маңы, Сырдарияның (аш Шаш өзені) орта және төменгі бассейніндегі оғыздардың негізгі таралу аймағының сипаттамасын береді. Оғыздардың қалаларын, топонимикалық нысандар мен қалалардың арақашықтығы және сауда жолдары көрсетіледі. Аталмыш аймақтық бөлімдердің әр қайсысында гүлденген қалалар мен атақты қалалардың орталықтары орналасқандығын жазады. *Исфиджабты* халқы көп, жердің жазық бөлігінде орналасқан қала екендігі және оның құрамына жататын Будахкас, Субаникас, Тараз, Атлах, Шалжы, Кедер, Суткенд, Шауғар, Сабран, Уасидж қалаларын атайды. *Суткенттің* түркілердің бас қосатын *саяси орталығы, ал Сауран мен Тараз* қалалары мұсылмандардың сауда орталығы болғандығын тілге тиек етеді (Әл-Идриси, 2002; Ильясова, Ораз, 2016, 70-120). Әл-Идриси өзіне дейінгі танымал араб саяхатшылары, географтары мен тарихшылары: Тамим ибн Бахр, Саллам ат-Тарджуман, Ибн Хордадбех, әл-Йакуби, Кудама ибн Жа'фар, әл-Жайхани, әл-Мас'уди, Ибн Хаукал, әл-Узри, сонымен бірге әл-Жахиз, Әбу Бакр әл-Вахшийа, Ибн әл-Махди еңбектерін пайдаланған.

Йақұт әл-Хамауидің (XIII ғ.) «Му'жам әл-булдан» (Елдер сөздігі) атты құнды шығармасы (Йақұт әл-Хамауи, 1979) ғылым әлеміне көптен белгілі. Онда 200-ден астам автордың еңбегі дереккөз ретінде пайдаланылып, сілтемелер жасалған. Сол түпнұсқа еңбектердің көпшілігі түрлі жағдайлармен жойылып кеткендіктен, ондағы құнды деректерді өзінде сақтап қалған «Му'жам әл-булданның» түпнұсқалық сипаты басым (Көмеков, Ильясова, 2011: 27). Йақұттың Қазақстанның ортағасырлық қалалары мен елді мекендеріне қатысты ең көлемді мәліметтері алфавит тәртібімен берілген бұл еңбегінде «Түркістан», «Син», «Тараз», «Исфиджаб», «Бахр әл-Хазар» және «Итил» деген тақырыптармен мақала түрінде берілген. «Түркістан» және Син мақалаларында түркі тайпалары қарлұқтар, кимектер, жікілдер, печенегтер, қыпшақтар және олардың әдет-ғұрыптары, этнографиясы туралы құнды мағлұматтар бар. Сонымен қатар, жоғарыда аталған мақалалардан басқа «Му'джам әл-булданда» Баласағұн, Женд, Жикіл, Зарнұқ, Кердер, Құлан, Манкас, Сығанақ, Сауран, Тұран, Отырар, Турарбанд, Тараз, Уасиж, Усбаникас, Фараб, Шауғар, Шалжикас, Дахкет, Шахрканд қалалары, олардың орналасуы және сол қалалардан шыққан атақты адамдар туралы деректері аса құнды (Йақұт әл-Хамауи, 1979).

Талдау

Соңғы жүзжылдықтарда тарихшы ғалымдардың бір тобы аталмыш түпнұсқа деректермен өмірбойы айналысып, оларды ғылыми айналымға қосты және сол негізде өздерінің тұжырымдарын ортаға қойды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап араб тілді басылымдарды, соның ішінде географиялық шығармаларды жариялау қолға алынды. Голландиялық тарихшы, шығыстанушы-арабист Михаэл Ян де Гуе (M.J. de Goeje) классикалық дәуірдегі (VIII-X ғғ.) араб-мұсылман географиялық еңбектерін жүйелі түрде зерттеп, VIII томнан тұратын «Арабша географиялық еңбектер топтамасын» құрастырып жазып шықты (M.J. de Goeje,1870-1894.). XX ғасырда бір бөлім француз тарихшылары арабша географиялық еңбектерді қайтадан түсініктер беріп, зерттеп аударды (G.Wiet. 1937; Kramers, 1938; Miquel, 1963). Қытай ғалымы Сун Сян（宋岘）да Ибн Хордатбектің «Жолдар мен мемлекеттер» және Кудама ибн Жафардың «Салық туралы кітап» атты еңбегін аударды (1991). Бұл зерттеу еңбектері VII-X ғасырлардағы Орта Азияның тарихи-жағырафиясын зерттеуге негіз қалады.

1866-1873 жылдары неміс арабтанушы ғалымы Ф. Вюстенфельдтің (1808–1899) «Му'жам әл-булданды» алты том етіп басып шығаруы осындай қажеттіліктен туындаған әлемдік арабтанудағы тағы бір аса үлкен құбылыс болды. Соның

нәтижесінде әйгілі еңбек шығыстанушы мамандардың қолжетімді дереккөзіне айналды (Wüstenfeld, 1866-1873).

Ағылшын ғалымы В. Минорский (V.Minorsky) 1937 жылы «Худуд әл-аламды» ағылшын тіліне аударған кезде көптеген ислам авторларының еңбегін пайдаланып, VIII-X ғасырлардағы Орта Азияның тарихи-географиясына тәптіштей зерттеу жасады (Minorsky, 1937). Бүгінде біз Орта Азиядағы көптеген жер аттарын және олардың кординаттарын тұрақтандырған кезде, көбіне-көп оның зерттеу нәтижелеріне жүгінеміз. Сол себептен, ол қазір де өз маңызын жойған жоқ. Өкінішке орай, ол қытайша деректерді пайдалана алмады.

Ағылшын авторы Генри Юль (H.Yule) де кейбір мұсылман географиялық еңбектерін жинап, аударып зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сол негізде «Қидандардың сапары» (Yule, 1913) атты еңбегін жазып шықты. Қытай авторы Чжан Синлян（张星烺）өзінің «Қытай мен Батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы»（中西交通史料汇编）атты еңбегінде осы Г.Юльдің кітабынан пайдаланды.

Чжан Синлан өзінің «Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы» (Чжан Синлан, 2003) атты еңбегінде анағұрлым мол қытайша және батысша материалдарды топтастырып, оларға түсініктеме беріп, Орта Азияның тарихи-географиясы туралы бұдан бұрынғы зерттеулерді ішінара қайта қарады. Аталған кітаптың біздің зерттеулерімізге қатысты мазмұндары оның Таң дәуіріндегі Қытай мен Орталық Азияның қарым-қатынасы, «Батыс өңірдегі» әскери қосындар туралы 4-бөліміне біріктірілген. Бұл еңбектің кемшілігі шетелдік әдебиеттерді қолданудағы күңгірттіктері мен жүйесіздігі, қытайша және шет тілінде жазылған еңбектерді бір-бірімен кіріктіре және байланыстыра зерттемегені, сондай-ақ, қытайша деректердің дұрыс-бұрыстығына мән бермегені. Бұл туралы Фэн Чэнцзюнь（冯承钧）арнайы тоқталады (Фэн Чэнцзюнь, 1957).

Цын Чжунмяньның «Батыс Түркі тарихи деректеріне қосымшалар және зерттеулер» (Цын Чжунмян, 2004) деп аталатын еңбегі Е. Шаванның зерттеулерін одан ары жалғастырған және толықтырған еңбек. Бұл еңбегінде ол Батыс Түркі қағанатының тарихы және Батыс Түрік пен Таң әулетінің қарым-қатынасы туралы анағұрлым жүйелі зерттеулер жүргізді. Бұл еңбек Орта Азиядағы көне қалалар мен елдімекендердің, географиялық белгілердің тарихи аспектісін зерттеуге көмектеседі.

Талай жылдардан бері ДТСЮЦ (Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір естеліктері) мәліметтерінің молдығы және деректерінің шынайылығымен ғылым әлеміне белгілі болып келеді. Ол туралы Чжоу Лянкуаньның «ДТСЮЦ-ге қатысты тарихи-географиялық зерттеулер» (*Чжоу Ляньксуань*, 1984) атты еңбегі мен *Ли Сяньлиннің* «ДТСЮЦ- талдау, түсіндіру» (*Ли Сяньлинь*, 2000), Чжан Сюнь және Жуй Цуанминнің «ДТСЮЦ –ді оқуға көмекші» (Чжан Сюнь, Жуй Чуаньмин, 2009), Жу Чуанминнің «ДТСЮЦ толық аудармасы» (Жуй Чуаньмин, 1995) атты еңбектері Орта Азияның тарихи–географиясына байланысты осынау әйгілі деректі толыққанды пайдалануға көмектеседі.

Ағылшын ғалымы Томас Уоттерс 1904 жылы ДТСЮЦ-ді ағылшын тіліне аударды (Thomas Watters, 1904). Ол Суан Цзанның жол естеліктеріндегі қате кеткен тұстарды көрсетіп, оны араб-мұсылман деректерімен салыстырып түзеді. Ол аталмыш деректегі Байсуй қаласы мен Мыңбұлақ елдімекенінің орны туралы мәліметке күдік келтіреді.

Орта Азия тарихы туралы қытайша ертедегі жазба нұсқаларды өркениетті әлемге алғаш жеткізушілердің бірі Ресей миссионері Н.Я. Бичурин (1851,1853) (Бичурин, 1951; 1997) болды. Бұл ретте В.В. Бартольд (1993) (Бартольд, 1993), А. Г. Малявкиндердің (Малявкин, 1981; 1980) еңбектері де атап өтуге тұрады. В.В. Бартольд араб-мұсылман деректерін толық зерттеп, зерделеу арқылы, өзінің «Жетісу тарихының очеркі», «Моңғол үстемдігіне дейінгі Түркістан», «Орта Азия тарихынан 12 лекция» атты еңбектері арқылы VII-XII ғасырлардағы Орта Азия тарихын торлап тұрған қою тұманнан арылтты. Ол Қытай және араб-мұсылман деректерінде кездесетін Орта Азияның көптеген қалаларын (мысалы, Талас, Байшуй,

Самарқанд, Бұхара, Судисана т.б.) тарихи-географиялық тұрғыдан нақтылап, олардың қалыптасуы мен дамуын, бағыттарын зерттеді (Бартольд, 1981).

Осы орайда, Гай Лэ Стренждің (G.Le. Strange) ертеректе арабша деректермен жіті жұмыс жасап, VII-IX ғасырлардағы Араб халифатының шығысындағы қалаларды зерттеп, «Шығыс Халифаттың жерлері» (Cambridge, 1905) (Strange, 1905) атты еңбегін жарыққа шығарғанын да айта кеткен жөн.

Француз тарихшысы П. Пелио Шығыс Түркістан мен Орта Азияның тарихи-географиясын байланыстыра зерттеген ғалым. Оның «Орта Азияның тарихи-географиясы туралы зерттеулер» (Pelliot, 1927), «Суан Цзанның жолжазбасындағы Мыңбұлақ» атты еңбектері кейбір жер аттарының (мысалы, *Мыңбұлақ*) орны мен бағытын айқындауға көмектеседі.

Жапон ғалымы Матсуда Хисау қытай деректеріне сүйеніп, Хан, Таң династиясы кезеңіндегі Шығыс Тянь-Шаньның тарихи-географиясын жан-жақты зерттеді. Нәтижесінде «Тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеулер» деп аталатын еңбегі жарық көрді (Матсуда, 1987). Тағы бір Жапон ғалымы Сиратори Куракити «Кaңлы, Соғды туралы зерттеу» атты еңбегінде араб-мұсылман және қытайша деректерді пайдаланып, Мауреннахр аймағындағы қалалардың бағыты мен арақашықтығын, қаңлылар мен соғдылардың айырмашылықтарын зерттейді(Сиратори Куракити, 1936).

Орыс зерттеушісі А.М. Беленицкийдің 1973 жылы Ленинградта жарық көрген «Орта Азияның ортағасырлық қаласы» (Беленицкий және басқа., 1973) атты еңбегі өз кезінде Орталық Азиядағы археологиялық ашулар мен тарихи-географиялық зерттеулердің қомақты жетістігі ретінде бағаланды. Автордың Тараз, Испижаб, Ташкент қалалары туралы зерттеулері ғылыми орта тарапынан жаңалық ретінде қабылданды. Қытай ғалымы Чжан Гуанда арабша және қытайша деректерді салыстыра отырып, Сұяб қаласының орны туралы зерттеулер жасады әрі «Суяб қаласының қазіргі орны туралы зерттеу» (Чжан Гуанда, 1979) атты еңбегін жазды.

Бұл қатарда француз түркологы Э. Шаванның «Батыс Түрік тарихының материалдары» деп аталатын еңбегін айырықша атауға болады (Chavannes E., 1903). Онда автор СТШ мен ЦТШ-дағы және ЦФЮГ-дегі Батыс Түркі қағанатына қатысты деректерді реттеп, аударып, онда кездесетін Орта Азиядағы жер аттары мен тарихи оқиғаларға зерттеу жүргізді. Оның ең ұтымды тұсы ислам авторларының еңбектері арқылы қытай деректеріне талдау жасайтындығы. Бұл еңбегінде автор Таң әулеті мен Батыс Түрік қағанатының қарым-қатынасына айырықша мән бере зерттегендіктен, Таң мемлекеті мен Орта Азия байланысындағы қалалардың орнына жеткілікті назар аудармайды. Сол себептен ЦФЮГ-де айтылатын кейбір ортаазиялық хулардың（胡人）Таң ордасына амандаса барғаны туралы ғана ішінара тоқталып өтеді.

Өткен ғасырдың алғашқы жартысында араб және парсы тіліндегі еңбектер негізінде қысқаша үздінді аудармалар жарыққа шықты. 1939 жылы жарық көрген «Материалы по истории туркмен и Туркмении» атты жинақтың бірінші томына VII-XV ғғ. түркмен тарихының ежелгі ортағасыр кезеңін қамитын араб, парсы деректерінің орыс тіліндегі аудармалары енгізілді (МИТТ, 1939). Кейін, С. Волиннің «Талас аңғары және оған шектес аудандар туралы IX–XVI ғғ. араб дереккөздерінің мағлұматтары» атты аудармасы жарық көрді (Волин, 1960). С. Волиннің аудармасы жекелеген тақырыптарға қатысты көптеген тарихшылар мен археологтардың зерттеу жұмыстарында қолданылды. Сонымен қатар «Материалы по истории киргизов и Киргизии» атты жинақта X-XIX ғғ. араб, парсы және түрік тілінде жазылған тарихи және географиялық шығармалардан аудармалар енгізілді (МИКК, 1973). Әзербайжан ғалымы Н. Велиханова «Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / *Перевод в арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой*» атты еңбегінде Ибн Хордадбехтің шығармасын аударып, ғылыми түсіндірме жасады (Велиханова, 1986). Бұдан соң, «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.» атты жинаққа X-XIX ғғ.

араб, парсы және түркі тілді жазба ескерткіштерінің орыс тіліндегі үзінділері енді (МИСЦА, 1988).

2010 жылы академик Б.Е. Көмеков және Р.Б. Көмекованың «История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX–XII вв.» атты еңбегінде Тамим ибн Бахр әл-Муттаууа◎и (IX ғ .), Саллам ат-Тарджуман (IX ғ.), әл-Жахиз (X ғ .), Ибн әл-Факих (X ғ.), Әбу Дулаф (X ғ.), әл-Балхи (X ғ.), Ибн Хаукал (X ғ.), әл-Идриси (XII ғ.) шығармаларынан Қазақстанның тарихы мен мәдениеті және оған жапсарлас жатқан алыс-жақын елдер мен халықтар туралы құнды мәліметтерден үзінділерді орыс тіліне аударып, түсіндірмелер жасады. Аталмыш деректер негізінде Қазақстан аумағын мекен еткен қарлұқтар, кимектер, оғыздар және ерте орта ғасырдағы Қазақстанның тарихи географиясы туралы ауқымды, нақты материалдар жан-жақты талданып, тарихнамалық және деректанулық талдаулар жасалды. Бұл еңбектің ғылыми құндылығы ◎ Тамаим ибн Бахр, Саллам ат-Тарджуман, әл-Жахиз, Әбу Дулаф әл-Балхи, Ибн Хаукалдың еңбектеріндегі Қазақстан тарихына қатысты деректерін алғыш рет аударып, кең ауқымды деректік және тарихнамалық мәліметтер негізінде ғылыми айналымға қосуы болып табылады (Кумеков, Кумекова, 2010).

Б.Е. Көмеков пен З.С. Ильясованың «Йақұттың «Му◎жам әл-булдан» (XIII ғ.) географиялық жинағы Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі» атты монографиясында араб ғалымы Йақұт әл-Хамауидің «Му◎джам әл-булдан» атты географиялық еңбегіндегі Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты барлық мағлұматтар түпнұсқадан тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып, тарихи және деректанулық талдаулар жасалды. Қазақстан тарихының аса құнды дерек көзі «Муʻджам әл-булдан» еңбегінің құрылымы, деректік мазмұны, өзіне дейінгі еңбектерден ерекшеліктері қарастырылды. Йақұттың негізгі дерек көзі ретінде пайдаланған авторлары (Ибн әл-Факих (IX ғ. соңы-X ғ. басы), әл-Истахри (X ғ.), Ибн Фадлан (X ғ.), Әбу Дулаф (X ғ.), ас-Самани (XII ғ.) анықталып, Қазақстанға қатысты тарихи-жағрафиялық деректер жүйеленіп, деректанулық, тарихнамалық тұрғыдан талданды және ол деректердің ортағасырлық қалалар мен елдімекендердің орнын анықтауға, халықтар мен тайпалардың өмір сүру ареалы мен миграциялық маршруттарын айқындаудағы деректік маңызы сипатталды. Йақұттың көлемді «Түркістан», «Син» және «Тараз», «Исфиджаб», «Бахр әл-хазар», «Итил» мақалаларына бірінші рет жан-жақты деректанулық талдау жасалды (Көмеков, Ильясова, 2011).

З.С. Ильясова мен Е. Ораздың «Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері» атты еңбегінде Ибн Хордадбех, Кудама ибн Жаʻфар, авторы белгісіз «Худуд әл-ʻалам» еңбегі, әл-Макдиси, әл-Бакри, әл-Идриси, Закарийа әл-Қазуини, Әбу-л-Фида және басқа да авторлардың ортағасырлық Жетісу, Талас және Сырдария бойындағы қалалар бойынша деректері түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып, ғылыми түсіндірмелер жасалды (Ильясова, Ораз, 2016).

Жетісу өңірі, Шу мен Талас алқабы, Сырдария бойындағы елді мекендер туралы парсыша деректер қытай, араб тілдеріндегі еңбектердей көп болмаса да, біршама сақталған. Мұнда ең алдымен Ала-ад-дин Ата-Малик Джувейнидің «Тарих-и джаһан гушай» («Әлемді жаулаушы тарихы») атты еңбегі еске түседі (Джувейни, 2004). Моңғол шапқыншылығы кезіндегі тарихи оқиғаларды, елдімекендердің географиялық орналасуын көрсетуде А.Джувейни шығармасы ерекше орын алады. Оның еңбегінен тек моңғолдардың, Шыңғыс ханның және оның ұрпақтарының тарихын ғана емес, сонымен қатар, моңғол жорықтары кезінде кездескен қалалар мен кенттердің, көлдер мен өзендердің, таулар мен қыраттардың, жолдардың атауларын, олардың орналасу орнын, сипатын да білуге болады. Мәселен, автор бірде Сығанақты Жентке жақын өзеннің екі жағына қатар орналасқан қала деп жазса (Джувейни, 2004. 58 б.), енді бірде Бұхараға барар соқпақ жолдың мән-жайын тәптіштей баяндайды (Джувейни, 2004:67).

«Тарих-и джаһан гушай» шығармасын зерттеп, ағылшын тіліне аударған Манчестер университетінің профессоры, парсытанушы-ғалым Джим Эндрю Бойл

(1916-1978) болды. Ол еңбекті аударып қана қойған жоқ, сонымен қатар онда кездесетін жер-су, ру-тайпа атауларына, тарихи есімдерге ғылыми түсіндірме жазды. Кейбір сөздердің мағынасына үңіліп, шығу төркінін зерттеді. Бұл жөнінде Б.Э. Бойлдың өзі «Тарих-и джаһан гушайдың» аудармасына жазған алғысөзінде атап көрсетті (Джувейни, 2004:58).

Келесі Фазлуллах Рашид-ад-диннің әлемге әйгілі «Джами-ат-тауарих» («Тарихтар жинағы») еңбегі. Парсы тіліндегі шығарма шамамен 1310-1311 жылдары аяқталған. Шығармада қазіргі Моңғолия, Шығыс Түркістан, Орталық Азия жерінің тарихымен қатар, Кавказ бен Еділ бойындағы халықтар жөнінде көп мағлұмат келтірілген. Әсіресе, біз үшін бұл еңбектегі Жетісу өңіріндегі, Шу мен Талас бойларындағы, Әмудария мен Сырдария жағасындағы елдер, рулар, қалалар, елді мекендер туралы деректері маңызды (Рашид-ад-дин, 2011).

«Әл-Мулхақат би-с-сурах» («Анық қосылғандар») атты парысша кітаптың авторы – Жамал Қарши, ол белгілі билеушілер, уәзірлер, ғалымдар, дін қайраткерлері, имамдар туралы жазылған шығарма. Әсіресе, онда Шыңғыс хан ұрпақтары жөнінде, олардың билік еткен жерлері, қалалары туралы жазып қалдырылған. Мәселен, Үгедейдің ұлы Қайду хан туралы, оның 1271 жылы Тараз қаласында таққа отырғаны, өзі оның қарамағында қызмет еткені, хан қолынан сыйлық алғаны, Қайду хан тақта 31 жыл отырып, 68 жасында қайтыс болғаны туралы тәптіштеп жазады (Әл-Карши, 2005:124). Бұдан тыс, автор өзі туып-өскен Алмалық, Қаршы, Қашғар қалаларынан бөлек, Баласағұн, Жент, Шаш (Ташкент), Барчканд (Баршынкент) және басқа да қалаларды сипаттайды. Жамал Қаршидің аталған еңбегін кезінде В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, Ш. Вохидов зерттеді. 2005 жылы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминованың дайындауымен орыс тіліндегі аудармасын факсимилиесімен және түсіндімелерімен қоса басып шығарады (Аль-Карши, 2005).

«Тәзкире-и Бұғра хан» (Бұғра хан туралы естелік), Қарахандар әулеті билеген (X-XII ғ.) кездегі түрік жұртының тарихы, белгілі тұлғалары туралы аса құнды мәліметтер беретін шығарма. «Тәзкире-и Бұғра хан» он жеті бөлімнен тұрады. Шығармада Қашғар, Жетісу, Талас, Сыр бойындағы жер-су атаулары, осы өңірлердегі тарихи оқиғалар баяндалған. «Тәзкире-и Бұғра хан» туралы алғаш Ш. Уәлиханов жазады. 1969 жылы Алматыда жарық көрген «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» еңбегінде оның жазбаларынан үзінділер келтірілген (Материалы по истории, 1969). 2007 жылы шығыстанушы, әдебиетші-ғалым С.Қосанның аударуымен «Тәзкире-и Бұғра хан» факсимилиесімен бірге қазақ тілінде жарық көрді (Тәзкире, 2007).

Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» («Тура жолдағылар тарихы») атты еңбегінде Орталық Азия халықтарының XIV-XVI ғасырлардағы тарихы баяндалғанымен, онда халықтар арасындағы байланыс, елді мекендердің арақашықтығы, жер-су атаулары, рулар мен ірі тайпалардың мекен еткен аймақтары туралы деректерді де кездестіруге болады. Мысалы, онда Қазақ жеріндегі ортағасырлық Қарашық, Ақсүме секілді географиялық белгілерді, елдімекендерді тілге тиек етеді (Дулати, 2003: 73). 2003 жылы парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» алғаш рет И. Жеменейдің аудармасымен қазақ тілінде жарық көрді.

Қорытынды

Бүгінде осы айтылған деректер мен зерттеулер негізінде мынадай ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі туындауда:

Атап айтқанда, бұрынғы зерттеушілердің ғылыми жетістіктері негізінде «Ұлы Таң патшалығының Батыс аймақ туралы естеліктеріндегі» Орта Азияға қатысты жолжазбаларды зерттеу, сол арқылы Суан Цзанның сапар естеліктері мен араб-мұсылман деректерінің арасындағы айырмашылықтардан туындаған қате тұжырымдарды түзету;

Бұдан бұрын көптеген ғалымдардың, мысалы, Цын Чжунмянь, Су Бэйхай (Бэйхай, 2018; 2019), жапонниялық Нагасауа Казутоши (Казутоши, 1990) секілді ғалымдардың «СТШ ДЧ» қатысты

зерттеулері тек қана Сұябтың шығысындағы жерлермен ғана шектеліп келсе, біз алдағы жерде Сұябтың батысындағы, яғни СТШ ДЧ-да көрсетілген Орта Азияға тән қалалар мен елдімекендерге зерттеу жасауға тиіспіз. Аталмыш екі автордың жазбасындағы арақашықтыққа байланысты айырмашылықтар 7-8 ғасырлар бедерінде Ыстықкөлден Сұябқа, одан Таразға дейінгі жол сораптарының ұдайы өзгеріп тұрғандығын көрсетеді. Өкінішке орай, Цзя Даньның жазбасынан да көптеген ағаттықтар кездеседі. Жергілікті шежіре және ономастикалық материалдарға сүйеніп, Қытай деректерінде Мыңбұлақ (Цяньчуань) деп аталатын елдімекеннің шындап келгенде екі жерде бар екенін, сол себепті, қытай тарихшыларының бұл мәселеде ұдайы қателікке жол беріп келе жатқанын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу аса қажет. Сонымен бірге, жазба деректердегі екі бірдей Мыңбұлақ елдімекенінің Таразбен арақашықтығын дұрыс есептеп шықсақ, араб деректері мен Қытай деректерінің негізінен сәйкес келетіндігін дәлелдеу қиын емес;

Қазіргі таңда Жетісудағы көне қалалардың даму жағдайы, сыртқы әлеммен байланысы туралы зерттеулер аса маңызды. Әсіресе, Алмалық, Қойлық, Чигу (Қызылаңғар), Алмату қалаларының батыстағы Сұяб, Тараз, шығыстағы Екіөгіз, Чамбалық, Бесбалық, Тянь-Шаньның оңтүстігіндегі Тұрфан, Күсән, Қарашар, Вэнсу, Шулэ қалаларымен байланысын тексеру ұлы жібек жолы бойынағы қалалардың рөлін айқындауға көмектеседі, сондай-ақ, көне қалаларды негіз еткен отырықшылық мәдениет пен көшпенді өркениеттің өзара қарым-қатынасын зерттеуге негіз болады;

Көне деректерді жинақтау, жүйелеу және зерттеу, оларды ғылыми айналымға ендіру отандық тарихнамада, мемлекеттік саясатта көне қалаларымыздың тарихы мен мәдениетін, халықаралық әсерін қайта зерделеуде; көне қалаларды ашу, оларды заманауи трендте дамыту, ұлы Жібек жолын жаңғыртудың жаңа мүмкіндіктерін зерттеуге айырықша маңызға ие. Сондай-ақ, ол елдегі нақты проблемаларды шешуге, айталық, Қазақстанның қасиетті жерлерін анықтауға, туристік мақсаттағы тарихи-мәдени кешендерді қалыптастыруға, Қазақстанның Түркі әлеміндегі беделін көтеруге көмектеседі.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР14871737 «Ежелгі және ортағасырлардағы Сырдария, Талас және Жетісу өңіріндегі қалалардың тарихи-географиясы: Қытай және араб деректері негізінде» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Қысқарған сөздер:

СТШ-Синь Таншу (Жаңа Таң кітабы)
ЦТШ-Цзю Тан шу (Көне Таң кітабы)
ЦФЮГ-Цэфу-юаньчуй
ДТСЮЦ-Да Тан Сиюцзи (Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктері)
ЦЧТД-Цзычжи-тундянь
СДЦ-Сыдаоцзи (Төрт бағытты жол туралы естеліктері
ССЦ- Сисинцзи (Батысқа саяхат естеліктері)
ЦФЮГ ВЧБ-Цыфуюаньгуй. Вайчэнбу
СТШ ДЧ-Син Таншу Диличжи (Жаңа Таң кітабы. Жағырапия баяны)
СТШ СЮЧ-Син Таншу. Сиюэчжи (Жаңа Таң кітабы. Батыс өңір баяны)

ISSN: 2616-7255, eISSN: 2663-2489

Әдебиеттер тізімі

Al-Idrisi. Kitab nuzhat al-mushtak fi ihtiaki-l-afak. al-mudzhallad I-II. Al-Kahira: Maktaba as-sakaba va-d-dinija, 2002. – 1112 p.

Al-Makdisi. Ahsan at-taqasim fi marifat al-akalim. Al-Kahira: Maktabutul-matbuli 1411/1991. – 518 p.

Al'-Karshi Dzhamal. Al-Mulhaqat bi-s-surah / Отв. ред. А.К.Муминов. Введение, перевод с арабского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 416 с.

Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1993. –192 б.

Бартольд В.В. 维. 维. 巴尔托里德. Орта Азияның қысқаша тарихы中亚简史 (қытай тілінде). Гэн Шиминь ауд 耿世民译. – Үрімжі. 1981. – 168 б.

Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Л., 1973. – 399 с.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М-Л.: 1951, Т.I.

Бичурин Н.Я. Средняя Азия и Восточный Туркестан. Т.II. Алматы, 1997. –334 с.

Волин С. Сведения арабских источников IX-XVII вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т. VIII. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1960. –178 с.

Джувейни Ата-Мелик. Чингизхан. История Завоевателя Мира. Перевод текста с английского на русский язык Е.Е. Харитоновой. – Москва: «МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. – 689 с.

Ду Хуан. ССЦ. Ауд. Ж. Ошан. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 391 б.

Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.

Жуй Чуаньмин 芮传明 . «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерінің» толық аудармасы 大唐西域记全译. Гуйчжоу халық баспасы 贵州人民出版社 1995. – 732 б.

Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium Iibri Kitab al-Boldan /Ed.M.J. de Goeje, BGA, pars 5. Lugduni Batavorum: E.J. Bril. 1967.

Ibn Haukal. Kitāb Ṣūrat al-arḍ. – Beirut, Manshura dar al-makabati-l-haijat, 1992. – 439 p.

Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / Перевод в арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 427 с.

История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. / Вступительная статья, перевод с арабского, комментарии, тексты и факсимиле Б. Е. Кумекова, Р. Б. Кумековой. Отв. ред. А. К. Муминов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. Т. 2. – 328 с.

Iāqūt ibn-ʿAbdullāh al-Rūmī al-Ḥamawī. Mu'zham al-buldan. I-V. Beirut. 1979. – 540 p.

Камолиддин Ш. Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-ард». Часть 3. Картина земли. Мавара'ан-нахр. – Lambert Academic Publishing, 2021. – 502 с.

Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Му'джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 245 б.

Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері. /Мәтіндерді қазақшаға аударып, ғылыми түсініктерін жазған З. Ильясова, Е. Ораз. Жауапты редактор Ш Керім/. – Алматы: Қаламгер, 2016. –248 б.

Ли Сяньлинь 李羡林. «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерін» талдау, түсіндіру. 大唐西域记校注. 全两册. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі. 北京. 中华书局. 2000. – 780 б.

Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1981. – 340 с.

Малявкин А.Г. Тактика Танского государства в борьбе за гегемонию в восточной части Центральной Азии // Дальний Восток и соседние территории в средние века. – Новосибирск, 1980. – С. 103-126.

Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1969. –651 с.

Материалы по истории киргизов и Киргизии (Извлечения из арабских, персидских и тюркских исторических и географических сочинений X–XIX вв.). Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. –Ташкент: Фан, 1988. – 427 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 612 с.

Матсуда Х. 松田壽男. Ежелгі тянь-Шаньның тарихи-географиясы туралы зерттеулер 古代天山歷史地理學研究 (қытай тілінде). Чэн Цзюньмо ауд. 陈俊谋译. 中央民族出版社. – Пекин, 1987. – 377 б.

Нагасауа Казутоши 长泽和俊. Жібек жолы туралы зерттеулер 丝绸之路史研究. Тяньцзин 天津古籍出版社. 1990. –662 б.

Рашид-ад-дин Фазлуллах. Джами-ат-таварих. – Баку, 2011. «Нагыл Еви», 540 с.

Сиратори Куракити 白鸟库季. Қаңлылар, соғдылар туралы зерттеу 康居粟特考(қытай тілінде). Фу Циньцзя ауд. 傅勤家译. Пекин. Шан-у баспасы 北京. 商务印书馆. 1936. – 198 б.

СТШ 新唐书-8 т. 第八册，Пекин 北京. Тунсин баспасы 同心出版社. 2012. – 4997 б.

Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. I том. Қазақ халқының тегі және қлт болып қалыптасуы. Алматы. Асыл кітап баспасы. 2018. – 692 б.

Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. Ерте заманнан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін. Төрт томдық зерттеу. II том. Қазақ алтының дамуы. Алматы. Асыл кітап баспасы. 2019. –744 б.

Суан Цзан. 玄奘. ДТСЮЦ 大唐西域记. Пекин. 北京. 中华书局. 2012. – 760 б.

Тәзкире-и Бұғра хан (қазақша аудармасы, факсимиле). – Алматы, «Толағай», 2007. –288 б.

Фэн Чэнцзюнь 冯承钧. Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы жайында 评中西交通史料汇编 // Батыс өңір-Оңтүстік теңіз тарихи-географиясы туралы ғылыми мақалалар жинағы 西域南海史地考证论著汇辑. Чжунхуа Кітап мекемесі 中华书局. 1957.

Hudud al-ʻalam min al-mashrik ila-l magrib. Mulallif mazhgul katabahu ʻam 372 h. tahkik Iusuf al-Hadi. Al-Kahira: Daru as-sakafati l-n-nashr, at-tabʻa as-salisa, 1411/1991. – 164 p.

Цзя Дань СДЦ. Ауд. Ж. Ошан. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. Алматы. «Дайк-Пресс». 2005. -47-57 бб./391 б.

ЦТШ, 6 т. 旧唐书–第六册. Пекин 北京. Тунсин баспасы 同心出版社. 2012. -4647 б.

ЦФЮГ, жалпы 12 т. 册府元龟（全12册）. 王钦若等筹编. Пекин 北京. 中华书局. 2020. – 1174 б.

ЦЧТД, жалпы 80 т. 资治通鉴（全八十册）. Пекин. 北京. 中华书局. 2011. – 9120 б.

Цын Чжунмянь. 岑仲勉. Батыс Түркі тарихына қосымшалар және зерттеулер 西突厥史料补阙及考证. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі北京. 中华书局. 2004. -256 б.

Чжан Гуанда 张广达. Сұяб қаласының орны туралы зерттеу 碎叶城今地考 // Пекин университеті хабаршысы 北京大学学报（哲学社会科学版）. Пекин. 1979. №5, 70-82 бб.

Чжан Синлан 张星烺. Қытай мен батыстың жол-қатынас тарихы туралы материалдар жинағы. 4 томдық. 中西交通史料汇编(全四册). Пекин. 北京. 中华书局. 2003. – 2319 б.

Чжан Сюнь 章巽, Жуй Чуаньмин 芮传明. «Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктерін» оқуға көмекші 大唐西域记导读. Пекин. 中国国际广播出版社 2009. - 230 б.

Чжоу Ляньккуань 周连宽. Ұлы Таң әулетінің Батыс өңір естеліктеріне қатысты тарихи-географиялық зерттеулер 大唐西域记史地研究丛稿. Пекин. Чжунхуа кітап мекемесі. 北京. 中华书局. 1984. – 320 б.

Beal, S.: Si-yu-ki, Buddhists Records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (F.D. 629). 2 vols. 1884. (London, 384 p.), [in French].

Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux // Сборник трудов орхонской экспедиции. Санкт-Петербург, 1903. –175 с.

Goeje M.J. de. Bibliotheca geographorum arabicorum. T. 1-8. Lugduni Batavorum, 1870-1894.

Jakut's geographisches Wörterbuch aus Hanschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Wüstenfeld. Bände I-VI. Leipzig, 1866-1873.

Julien, S. Memoires sur les contrees occidentals, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648, par Hiouen-Thsang, et du chinois en Francais. 2 tomes. 1857-1858. Paris. – 491;

Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore Ibn Khordadbeh, Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj et auctore Kodama ibn Djafar, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI). – 548

Kramers J. H. & G.Wiet. Ibn Hawkal «Жер бедерлері туралы». Француз тілінде. Рейден. 1938.

Miquel A. Mukkadasi «Әр елдегі білімнің ең керемет классификациясы». Французша. Дамаск. 1963.

Minorsky V. Hudūd al-'ālam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A.D. London, 1937 (GMS, XI).

Paul Pelliot. Neuf notes sur des questions d'Asie centrale // T'oung Pao, Second Series, 1927. Vol. 26, No. 4/5, - pp. 201-266.

Strange G.Le. The lands of the eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur. Cambridge, 1905. – 536 p.

Watters Thomas. On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D. Royal Asiatic Society, 1904. -401 p.

Yakubi. Wiet G. Мемлекеттер тарихы. Француз тілінде. Каиро. 1937.

Yule, Col. sir Henry. Cathay and the Way Thither. 4 vols. London, 1913–1915.

Т.З. Кайыркен, З.С. Ильясова, А.Әлібекұлы

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Источники и исследования по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья

Аннотация. В данной статье собраны сведения из китайских, арабских и персидских источников по исторической географии древних и средневековых городов Сырдарьи, Таласа и Семиречья. Кроме этого, представлены данные о внедрении этих сведений в научный оборот, а также суждения и позиции ученых, полученные во время исследования данных источников. Статья охватывает официальные китайские письменные источники, входящие в «Двадцать четыре династийные истории», путевые заметки таких путешественников, как Суан Цзан, Цзя Дань, Ду Хуан, труды арабских авторов Ибн Хордадбека, Ибн аль-Факиха, Кудама ибн Жа'фара, аль-Балхи, Ибн Хаукала, аль-Макдиси, аль-Идриси и Йакут аль-Хамауи, а также работы ряда авторов более позднего времени на персидском языке Ала-ад-дина Ата-Малика Джувейни, Рашида ад-Дина, Жамала Карши, Мухаммеда Хайдара Дулати, Шарафеддина Али Йазди о древних городах и населенных пунктах Сырдарьи, Талас, Семиречья, Чу и Восточного Тянь-Шаня. Акцентируя внимание на данных работах, в статье проанализированы их потенциал и достоверность, взаимодополняемость представленных в них сведений и их уникальные особенности.

Кроме того, в статье приведены источниковедческие данные о Казахстане, Восточном Тянь-Шане, Кашгарии и древних городах вдоль Сырдарьи, которые были собраны учеными со всего мира, а также показаны преимущества и недостатки историко-географических исследований, основанных на этих данных. Такой анализ способствует дальнейшему развитию источниковедения и историографии, которые зародились в отечественной науке относительно недавно и в настоящее время активно развиваются. В статье были проанализированы научные работы таких ученых, как Майкл Ян де Гу, Сунь Сянь, В. Минорский, Генри Юл, Чжан Синлян, Фэн Чэнцзюнь, Цынь Чжунмяня, Чжоу Ляньkуань, Томас Уоттерс, В.В. Бартольд, А.Г. Малявкин, П.Пеллио, А.М. Беленицкий, Е. Шаван, С.Л. Волин, Мацуда Хисау, Б.Е. Комеков, Р.Б. Комекова и др.

Ключевые слова: Древность; средневековье; Чу-Талас; Сырдарья; Семиречье; Восточный Тянь-Шань; древние города; исследование источников.

T.Z. Kaiyrken, Z.S. Ilyassova, A. Alibekuly
L.N. Gumilov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Data and studies on the historical geography of ancient and medieval settlements in the Syr Darya, Talas, and Semirechye areas

Abstract. The article reveals information from Chinese, Arabic and Persian sources on the historical geography of ancient and medieval settlements in Syr Darya, Talas and Semirechye areas. It also reports on the introduction of this information into academic circulation, as well as on the scientists' judgments regarding these sources. Thus, the article covers the official written sources included in *"The Twenty-four Histories"*, travel notes of such travellers as Xuánzàng, Ji◎ Dān, Dù Huán, works by medieval Arab authors Ibn Khordadbeh, Ibn al-Faqih, Qudama ibn Ja'far, al-Balkhi, Ibn Hawqal, Al-Maqdisi, al-Idrisi and Yaqut al-Hamaawi, and later works in Persian by Ala ad-Din Atâ-Malek Juvayni, Rashid al-Din, Jamal Karshi, Muhammad Haydar Dulati and Sharafeddin Ali Yazdi all related to ancient cities and settlements in the Syr Darya, Talas, Chu, Semirechye areas, and Eastern Tian-Shan. Accentuating these works, the authors analyze their potential and reliability, the complementarity of the data given and their unique features. Furthermore, the article presents source data about Kazakhstan and adjacent territories, namely about Eastern Tian-Shan and Kashgaria, and ancient cities along Syr Darya, collected by world's academics, and shows the advantages and disadvantages of historical and geographical research based on this data. Such analysis contributes to further development of source study and historiography, which has originated in domestic science relatively recently and is now actively developing. The article analyses works by Michael Yang de Gu, Song Xian, V.Minorsky, H.Yule, Zhang Xingliang, Feng Chengjun, Cen Zhongmian, Zhou Liankuan, Th.Watters, V.V.Barthold, A.G.Malyavkin, P.Pelliot, A.M.Belenitsky, E.Chavannes, S.L.Volin, Matsuda Hisau, B.E.Komekov, R.B.Komekova, et alia.

Key words: ancient Middle Ages; the south of Kazakhstan; Chu (Shu) – Talas; Syr Darya; Semirechye; Eastern Tian Shan; ancient cities; source studies.

References

Al-Idrisi. Kitab nuzhat al-mushtak fi ihtiaki-l-afak. al-mudzhallad I-II [Book of the weary in traveling through the regions] (Cairo, Maktaba as-sakaba va-d-dinija, V. I, II. 2002, 11-12) [in Arabic].

Al-Makdisi. Ahsan at-taqasim fi marifat al-akalim [The best division for knowledge of climates] (Cairo, Maktabutul-matbuli 1411/1991, 518) [in Arabic].

Al'-Karshi Dzhamal. Al-Mulhaqat bi-s-surah / Otv.red. A.K.Muminov. Vstupitel'naja stat'ja, perevod s arabskogo, kommentarii, teksty i faksimil'e Sh.H. Vohidova, B.B. Aminova [Ed. by A.K.Muminov. Translated from Arabic, comments, text, facsimile by Sh.H. Vohidov, B.B. Aminov] (Almaty, Dayk-Press, 2005, 416 p., 124 p.) [in Russian].

Bartol'd V.V. Tjurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia] (Almaty, Zhalyn, 1993, 192 p.) [in Russian].

Bartol'd V.V. 维. 维. 巴尔托里德. Orta Azianyñ qysqaşa tarihy 中亚简史［维. 维. 巴尔托里德. The History of Central Asia in brief 中亚简史]. Translated by Gjen Shimin' 耿世民译. (Urumqi, 1981, 168 p.) [in Chinese].

Belenickij A.M., Bentovich I.B., Bol'shakov O.G. Srednevekovyj gorod Srednej Azii [A Medieval city in Central Asia] (Leningrad, 1973, 399 p.) [in Russian].

Bichurin N.Ja. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [A Collection of facts about the peoples that inhabited Central Asia in ancient times] (Moscow-Leningrad, 1951, V.I.) [in Russian].

Bichurin N.Ja. Srednjaja Azija i Vostochnyj Turkestan [Central Asia and Eastern Turkestan] (Almaty, 1997, V.II., 334 p.) [in Russian].

Volin S. Svedenija arabskih istochnikov IX-XVII vv. o doline reki Talas i smezhnyh rajonah [Arabic sources of the 9th - 17th centuries about the Talas River valley and its adjacent areas].Trudy Instituta istori, arheologii i jetnografii AN KazSSR [Proceedings of the Institute of History, Archaeology, and

Ethnography of the Academy of Sciences of Kazakh SSR] (Alma-Ata, Izdatel'stvo AN Kaz SSR, V. VIII, 1960, 178 p.) [in Russian].

Juvaini Alauddin Ata Malik. Chingizhan. Istorija Zavoevatelja Mira [Genghis Khan: A History of the World Conqueror]. Translated by E.E. Haritonova. (Moscow, «MAGISTR-PRESS», 2004, 689 p.) [in Russian].

Du Huan. Qazaqstan tarihy turaly Qytai derektemelerı [Chinese data on the history of Kazakhstan]. Translated by Zh.Oshan. (Almaty, «Dayk-Press», V.I., 2005, 391 p.) [in Kazakh].

Dulati M.H. Tarih-i Rashidi [The History of Rashid] (Almaty, M.H.Dulati qoğamdyq qory, 2003, 616 p.) [in Kazakh].

Zhui Chuan'min 芮传明 .«Ūly Tañ äuletınıñ Batys öñır estelıkterınıñ» tolyq audarmasy [Complete translation of "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"] 大唐西域记全译. (Guìzhōu public publishing house, 贵州人民出版社，1995, 732 p.) [in Chinese].

Ibn al-Fakih al-Hamadani. Compendium Iibri Kitab al-Boldan /Ed.M.J. de Goeje, BGA, pars 5. Lugduni Batavorum: E.J. Bril. 1967.

Ibn Haukal. Kitāb Ṣūrat al-arḍ [The face of the Earth] (Beirut, Manshura dar al-makabati-l-haijat, 1992, 439 p.) [in Arabic].

Ibn Khordadbeh. Kniga putej i stran [The Book of Roads and Kingdoms]. Translated from Arabic, comments, studies, indicators and maps by N. Velihanova. (Baku, Jelm, 1986, 427 p.) [in Russian].

Istorija Kazahstana v arabskih istochnikah. Arabskie geografy i puteshestvenniki IX-XII vv. [History of Kazakhstan in Arabic sources. Arab geographers and travelers of the IX-XII centuries]. Introduction, translation from Arabic, comments, text, facsimile by B.E.Kumekov, R.B.Kumekova. Ed. by A.K.Muminov. (Almaty, Dayk-Press, 2010. V. 2, 328 p.) [in Russian].

Iāqūt ibn-ʿAbdullāh al-Rūmī al-Ḥamawī. Mu'zham al-buldan [Dictionary of Countries]. (Beirut, 1979, V. I-V, 540 p.) [in Arabic].

Kamoliddin Sh. Ibn Haukal' i ego trud «Surat al-ard». Chast' 3. Kartina zemli. Mavara'an-nahr [Ibn Hawkal and his work "Kitāb Ṣūrat al-arḍ". Part 3. The picture of the earth. Mawara'an-nahr] (Lambert Academic Publishing, 2021, 502 p.) [in Russian.]

Komekov B.E., Il'jasova Z.S. Jaqūttyñ «Mu'dzham al-buldan» (XIII ğ.) zhağrafijalyq zhinağy – Qazaqstannyñ ortağasyrlyq tarihynyñ deregı [Yakut's geographical collection "Mu'jam al-buldan" (XIII century) as a source of the medieval history of Kazakhstan] (Almaty, Kazakh University, 2011, 245 p.) [in Kazakh].

Qazaqstannyñ ortağasyrlyq tarihyna qatysty arab derekközderı [Arabic sources related to the medieval history of Kazakhstan]. Translation and scientific explanations by Z.Ilyasova, E.Oraz. Editor-in-chief Sh. Kerim. (Almaty, Kalamger, 2016, 248 p.) [in Kazakh].

Li Xianlin李羡林. «Ūly Tañ äuletınıñ Batys öñır estelıkterın» taldau, tusindiru [Analysis and explanation of "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"] 大唐西域记校注. 全两册. (Beijing, Zhonghua publishing house 北京. 中华书局，2000, 780 p.) [in Chinese].

Maljavkin A.G. Istoricheskaja geografija Central'noj Azii [Historical geography of Central Asia]. (Novosibirsk, Nauka, 1981, 340 p.) [in Russian].

Maljavkin A.G. Taktika Tanskogo gosudarstva v bor'be za gegemoniju v vostochnoj chasti Central'noj Azii [Tactics of the Tan State in the struggle for hegemony in the eastern part of Central Asia]. Dal'nij Vostok i sosednie territorii v srednie veka [The Far East and neighboring territories in the Middle Ages]. (Novosibirsk, 1980, pp.103-126) [in Russian].

Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries (Extracts from Persian and Turkic writings)]. Compiled by S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. (Alma-Ata, «Nauka» KazSSR, 1969, 651 p.) [in Russian].

Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii (Izvlechenija iz arabskih, persidskih i tjurkskih istoricheskih i geograficheskih sochinenij X-XIX vv.) [Materials on the history of Kyrgyzs and Kyrgyzstan (Extracts from Arabic, Persian and Turkic historical and geographical works of the 10-19th centuries)]. (Moscow, Nauka, 1973, Edition 1, 280 p.) [in Russian].

Materialy po istorii Srednej i Central'noj Azii X-XIX vv. [Materials on the history of Middle and Central Asia in the 10-19th centuries], (Tashkent, Fan, 1988, 427 p.) [in Russian].

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [[Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan], (Moscow-Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR, 1939, T. I, 612 p.) [in Russian].

Matsuda H. 松田壽男. Ezhelgı tjan'-Shan'nyñ tarihi-geografijasy turaly zertteuler [Studies on the history and geography of ancient Tien-Shan] 古代天山歴史地理學研究. Translated by Chen Junmou. 陈俊谋译. 中央民族出版社, (Beijing, 1987, 377 p.) [in Chinese].

Nagasaua Kazutoshi 长泽和俊. Zhibek zholy turaly zertteuler [Studies on the Silk Road] 丝绸之路史研究. (Tianjin 天津古籍出版社, 1990, 662 p.) [in Chinese].

Rashid al-Din Hamadani. Jami' al-tawarikh [Compendium of Chronicles], (Baku, «Nagyl Evi», 2011, 540 p.) [in Russian].

Siratori Kurakiti 白鸟库季. Qañylylar, soğdylar turaly zertteu [A study of Kanlys and Sogdians] 康居粟特考. Translated by Fu Qinjia. 傅勤家译. (Beijing, Shang-wu publishing house 北京. 商务印书馆, 1936, 198 p.) [in Chinese].

New Tang History 新唐书–8 t. 第八册， (Beijing 北京. Tongxin publishing house 同心出版社, 2012, 4997 p.) [in Chinese].

Su Beihai. Qazaqtyñ zhalpy tarihy. Erte zamannan XX ğasyrdyñ alğashqy zhartysyna dejın. Tört tomdyq zertteu. I tom. Qazaq halqynyñ tegı zhäne qlt bolyp qalyptasuy [General history of Kazakh. From early times to the first half of the 20th century. A four-volume study. Volume I. Origins and formation of the Kazakh nation], (Almaty, Asyl Book Publishing House, 2018, 692 p.) [in Kazakh].

Su Beihai. Qazaqtyñ zhalpy tarihy. Erte zamannan XX ğasyrdyñ alğashqy zhartysyna dejın. Tört tomdyq zertteu. II tom. Qazaq ūltynyñ damuy [General history of Kazakh. From early times to the first half of the 20th century. A four-volume study. Volume II. Development of the Kazakh nation], (Almaty, Assyl Book Publishing House, 2019, 744 p.) [in Kazakh].

Xuan Zang. 玄奘. The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions 大唐西域记 (Beijing, 北京. 中华书局, 2012, 760 p.) [in Chinese].

Təzkire-i Bugra han [Tazkire-i Bugra Khan (Kazakh translation, facsimile], (Almaty, «Tolağaj», 2007, 288 p.) [in Kazakh].

Feng Chengjun冯承钧. Qytaj men batystyñ zhol-qatynas tarihy turaly materialdar zhinağy zhajynda 评中西交通史料汇编 [About the collection of materials on the history of transport relations between China and the West]. Batys öñır-Oñtüstık teñız tarihi-geografijasy turaly ğylymi maqalalar zhinağy 西域南海史地考证论著汇辑. [A collection of papers on the history and geography of the Western region-South Sea] (Zhonghua publishing house 中华书局, 1957, pp.317-326) [in Chinese].

Hudud al-'alam min al-mashrik ila-l magrib. Mulallif mazhgul katabahu 'am 372 h. tahkik Iusuf al-Hadi. (Cairo, Daru as-sakafati l-n-nashr, at-tab'a as-salisa, 1411/1991, 164) [in Persian].

Jia Dan 贾耽. Sidaoji四道记 // Qazaqstan tarihy turaly Qytaj derektemelerı [Chinese data on the history of Kazakhstan]. Translated by Zh. Oshan. (Almaty, «Dayk-Press», 2005, V.I, 391 p.) [in Kazakh].

Old Tang History, 6 V. 旧唐书–第六册. (Beijing, 北京. Tongxin publishing house, 同心出版社, 2012, 4647) [in Chinese].

Cefu-yuan'gui, 12 V. 册府元龟（全12册）. 王钦若等筹编 (Beijing, 北京. 中华书局, 2020, 1174 p.) [in Chinese].

Zizhi Tongdian, 80 V. 资治通鉴（全八十册）(Beijing, 北京. 中华书局, 2011, 9120 p.) [in Chinese].

Cen Zhongmian. 岑仲勉. Batys Türkı tarihyna qosymshalar zhäne zertteuler [Supplements and Studies on Western Turkic History 西突厥史料花闾及考证]. (Beijing. Zhonghua publishing house 北京. 中华书局, 2004, 256 p.) [in Chinese].

Zhang Guangda 张广达. Sūjab qalasynyñ orny turaly zertteu 碎叶城今地考 [Research on the location of Suyab city]. Bulletin of Beijing University 北京大学学报（哲学社米科学版). (Beijing, 1979, №5, pp. 70-82.) [in Chinese].

Zhang Xinglang 张星烺. Qytaj men batystyñ zhol-qatynas tarihy turaly materialdar zhinağy. 4 tomdyq 中西交通史料汇编 （全四册) [A collection of materials on the history of transport relations between China and the West. In 4 volumes]. (Beijing. 北京. 中华书局, 2003, 2319 p.) [in Chinese].

Zhang Xun 章巽, Zhui Chuanming 芮传明. « Ūly Tañ äuletınıñ Batys öñır estelıkterın» oquğa kömekshı 大唐西域记导读 [Helper to read "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"]. 大唐西域记对读. (Beijing. 中国国际视频社社社 2009, 230 p.) [in Chinese].

Zhou Liankuan 周连宽. Ūly Tañ äuletınıñ Batys öñır estelıkterıne qatysty tarihi-geografijalyq zertteuler 大唐西域记史地研究丛稿 [Historical and geographical research on "The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions"]. (Beijing, Zhonghua publishing house 北京. 中华书局, 1984, 320 p.) [in Chinese].

Beal, S. Si-Yu-KI Buddhist Records of the Western World. Translated from Chinese by Hiuen Tsiang (F.D. 629). 2 vols. 1884. (London, 384 p.) [in English].

Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Sbornik trudov orhonskoj jekspedicii [Collection of works of the Orkhon expedition], (St. Petersburg, 1903, 175 p.) [in French].

Goeje M.J. de. Bibliotheca geographorum arabicorum. T. 1-8. (Lugduni Batavorum, 1870,1894) [in Arabic].

Jakut's geographisches Wörterbuch aus Hanschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, herausgegeben von Wüstenfeld. Bände I-VI. (Leipzig, 1866-1873) [in German].

Julien, S. Memoires sur les contrees occidentals, traduits du Sanscrit en Chinois, en l'an 648, par Hiouen-Thsang, et du chinois en Francais. 2 Volumes. 1857-1858. (Paris, 491 p.) [in French].

Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore Ibn Khordadbeh, Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj et auctore Kodama ibn Djafar, ed. M. J. de Goeje, (Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI), 548 P.) [In Arabic].

Kramers J. H. et Wiet G. Ibn Hawqal, Kitāb Sūrat al-ard, trad. française par Kramers J. H. et Wiet G., Configuration de la terre, Paris-Beyrouth (Collection U.N.E.S.C.O. d'œuvres représentatives, série arabe, 1964) [in French].

Miquel A. Mukkadasi «Әr eldegi bilimnin en keremet klassifikatsiyasy» [The best classification of education in each country]. (Damask, 1963) [in French].

Minorsky V. Hudūd al-'ālam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A.H. − 982 A.D. London, 1937 (GMS, XI) [in English].

Pelliot P. Neuf notes sur des questions d'Asie centrale. (T'oung Pao, Second Series, 1927. Vol. 26, No. 4/5, pp. 201-266) [in French].

Strange G.Le. The lands of the eastern caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur. (Cambridge, 1905, 536 p.) [in English].

Watters Thomas. On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D. Royal Asiatic Society, 1904. -401 p. [in English].

Yakubi. Les Pays. Trad. Par Wiet G. (Le Caire, 1937) [in French].

Yule, Col. sir Henry. Cathay and the Way Thither. 4 vols. (London, 1913, 15) [in English].

Авторлар туралы мәлімет:

Қайыркен Тұрсынхан Законұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ильясова Зибагул Сулейменовна − тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлібекұлы Ақжігіт – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kayirken Tursynkhan Zakonuly − Doctor of Historical Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ilyassova Zibagul Suleimenovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alibekuly Akzhigit – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.